

FUZÛLÎ'NİN TÜRKÇE DİVÂNİ'NDAKİ “BAŞINA ÇİZGİNMEK” TABİRİNİN TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ ANLAMI*

Nuran YILMAZ**

ÖZET

Bilindiği üzere Fuzûlî Türk dilinin inceliklerine vakıf bir şairdir. Bu bakımdan onun şiirleri hem edebiyat hem de dil için zengin kaynaklardır. Şairin Divanına bu gözle bakıldığında keşfedilmeyi bekleyen nice mana ile karşılaşılır. Fuzûlî Divanında geçen “Başına Çizginmek” tabiri bunlardan biridir. “Başına çizginmek” tabiri Türk kültür tarihinden ilgi çekici izler taşımaktadır. Bu tabirdeki anlam, kökeni uzun asırlar öncesine dayanan bir inancın ürünüdür. Tabir, farklı zaman ve mekanlarla birlikte ses değişikliğine uğramışsa da içerdiği anlam itibarıyla zamanımıza değin nakledilmiştir. Bu makalede “başına çizginmek” tabirinin Fuzûlî'nin şiirinde kurban olmak anlamında kullanıldığına dair örnekler verilmiştir Buradan hareketle tabirin taşıdığı bu anlamın Türk kültüründeki izleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Başına Çizginmek, Fuzûlî'nin Türkçe Divanı, Türk Kültürü

THE MEANING OF THE IDIOM OF “BAŞINA ÇİZGİNMEK” IN TURKISH CULTURE WHICH TAKES PLACE IN FUZÛLÎ'S TURKISH DİVÂN

ABSTRACT

As it is well known, Fuzûlî is a poet who is aware of fineness of Turkish language. Therefore his poems are considered to be a rich source for both the Turkish literature and language. When his Diwân is observed from this perspective, one comes across so many meanings awaiting discovery. The idiom of “Başına Çizginmek” which takes place in the Diwân of Fuzûlî is one of them. This idiom bears interesting traces of the Turkish cultural history. The meaning in this idiom is the outcome of a belief which goes back to centuries ago. Although this idiom shows phonetical variations depending on the time and place, its meaning has been transferred to our present time unchanged. In this article examples are given to demonstrate that the idiom of “başına çizginmek” is used in the sense of “kurban olmak” i.e. to sacrifice one self in Fuzûlî's poems. Keeping this in mind, we tried to discover the traces of this meaning in Turkish culture.

Key Words: “Başına Çizginmek”, Fuzûlî's Turkish Diwân, Turkish Culture.

GİRİŞ

Prof. Dr. Mehmet Kaplan, “*Ben Türkçe üzerinde düşünürken, bazı hakikatlere ulaşır gibi olduğumu hissettim. Sadece Türkçe'nin değil, bütün insanlık dilinin pek çok beşerî hakikati gizlediğine kaniim. Ortak ve sürekli inançlar dilin içine sinerler. Milyonlarca insanın binlerce yıl denediği hakikatlerin deposu olan dil bizi aldatmaz.*”¹ demiştir. Makalemizde inceleyeceğimiz tabir tam da bu görüşe delil niteliğinde olan ve kökleri orta Asya Türk kültürüne kadar uzanan, örneklerine Fuzûlî'de rastladığımız “başına çizginmek” tabiridir. Bu tabir, Türk kültürünün kadim zamanlarındaki kurban olma, can yerine can

* Bu çalışma, 12-13 Nisan 2007 tarihleri arasında İstanbul'da yapılan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi I. Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu'nda “Fuzûlî'nin Türkçe Divanı'ndaki Başına Çizginmek Tabiri Ne Kadar Anamlı?” başlığıyla sunulan bildiriden makaleye dönüştürülmüştür.

** Yrd. Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı Öğretim Üyesi, Adana.
nryilmaz@cu.edu.tr

¹ Mehmet KAPLAN, *Kültür ve Dil*, Dergâh Yay., İstanbul, 1992, s.17.

bulma inancı ve ayinleriyle ilişkilidir. Tabirin taşıdığı bu anlama Prof. Dr. A. Nihat Tarlan Hoca'nın Fuzûlî Divânı Şerhi'nde kısmen işaret edilmiştir. Ancak biz bu çalışmayla hocanın işaret ettiği mananın kültüre ilişkin köklerine dikkat çekmek istiyoruz.

“Başına çizginmek” tabiri gibi Türkçenin tarihi ve kültürel köklerini keşfetmemizi sağlayacak örneklere Fuzûlî’de rastlamamız tesadüfi değildir. Çünkü bilindiği üzere Fuzûlî dil ve üslup tarzı itibarıyla çoğu zaman takdir edilegelmiştir. Bununla beraber Recâizâde M. Ekrem, Fuzûlî’nin dilini ve üslubunu onun Leyla ve Mecnun adlı eserinden hareketle değerlendirirken, “zaman ve mekânın icaâbât-ı tabîyesinden olarak bazı köhne ve garîb ta’birâtından ve Acemâne teşbihât ve tasavvurâtından kat’-ı nazar -edilirse-letâfet-i üslûb ve nezâket-i hissiyâtı ile meşhûndur.”² demektedir. Fuzûlî’nin R. Ekrem tarafından köhne ve garip olarak nitelendirilen kimi sözleri R. Ekrem’e göre şairin yaşadığı zaman ve mekânın tabii eseridir. Ancak Fuzûlî’nin yazar tarafından garipsenen dil ve üslup özellikleri bizce zaman ve mekân farkının ötesinde şuurluca bir tercih olup onun dile hakkını verme gayretindedir.³

Bu anlamda “çizginmek” ve “başına çizginmek”, Fuzûlî’nin Türkçe Divânı’nda bulunan bu “köhne ve garip ta’birâtta”dır, denilebilir. Çünkü bu tabire Anadolu şairlerinde çok sık rastlanmaz.⁴

Başına çizginmek tabirinden önce çizginmek kelimesinin anlamını vermek gerekir. Kelime Tarama Sözlüğü⁵, Derleme Sözlüğü⁶, Lehçetü’l-Lügat⁷, Büyük Türk Lügati⁸, Türkçe-İngilizce Redhouse⁹ gibi sözlüklerde mevcuttur.

² Recâizâde M. Ekrem, *Kudemâdan Bir Kaç Şâir*, İstanbul, 1305, s. 10.

³ Fuzûlî, bu türlü eleştirilere maruz kalacağını bilircesine, “şiiirlerimin gerek terkinde gerek mazmununda bazı hatalar, şuara istalahına aykırı cihetler görürlerse onları affetsinler. Necef ve Kerbelâ toprağında yetişip burc-ı evliyâ olan Bağdad’ın âb u hevâsı ile yetişen bu dünya görmemiş olan yavrular, gurbet çekmemiş yetimler, sefer esnasında nereye uğrarlarsa onları hürmet ve itibar ile karşılasınlar... Benim şiiirlerim altın değil, gümüş değil, inci değil, la’l değil, topraktır. Fakat Kerbelâ toprağıdır.” demiştir. *Fuzûlî Divânı Şerhi*, hzl. Ali Nihat TARLAN, KTB. Yay. Ankara, 1985, s. 9.

⁴ Araştırmamız esnasında Şeyhî, Necâtî, Avnî (F. Sultan Mehmet), Cem Sultan, Ahmet Paşa, Mesîhî, Tâcizâde Cafer Çelebi, Şeyhülislam İshak Efendi, Bahî (Sultan Ahmet), Şeyhülislam Yahya, Usûlî, Aşkî, Emrî, Hayâlî, Bâkî, Cinânî, Fehîm-i Kadîm, Nef’î, Neylî, Nedîm, Şeyh Gâlib, Hâlet Efendi Divânları olmak üzere yirmiden fazla Divân taradık. Bunlarda “başına çizginmek” tabirine rastlamadık. Necâtî, Cem Sultan ve Mesîhî’de ise ancak birer beyitte “çizginmek” kelimesine tesadüf ettik. Söz konusu beyitlerde geçen “çizginmek” kelimesi tek başına dönmek, baş dönmesi ve dolanmak anlamlarında kullanılmıştır:

Âhenin pâyıla dâ’im dâ’iren çizgindüğü

Dil budur kim anı gören kıla pergâra kıyâs, Cem Sultan (137/6). *Cem Sultan’ın Türkçe Divanı*, hzl: İ. Halil Ersoylu, Ankara, 1989.

Gözün karardur u çizgindurur başın mihrün

Gubâr-ı ma’reke vü çarha-ceng-i Sultânî, Necâtî (K. 25 /23).. *Necâtî Divanı*, hzl: Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yay., Ankara, 1992, s.112.

Ben sovukdan subha dek çizgindüğümü göricek

Yirlerine ısınup şâd oldı ashâbü’s-sa’ir, Mesîhî (K. 11//10); *Mesîhi Divanı*, hzl: Mine Mengi, Ankara, 1995, s. 51.

⁵ Tarama Sözlüğünde çizginmek kelimesinin farklı anlamlarıyla yer aldığı pek çok örnek metin görülmektedir. Ancak verilen bu örnek metinlerin içerisinde “başına çizginme”yi andırımı sadece şudur: *Abbâs pervâne-vâr ol şem-i şebistânın etrâfına çizginüp istişfa’ider idi amma kabul etmezler idi*. (Raufî, XVI. 93) *TTK Tarama Sözlüğü*, Ankara, 1965, s. 918.

⁶ *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Derleme Sözlüğü*, Ankara, 1993, c.III.

⁷ “Çizmek Arabîsi cimin fethi vavın sükûnu âhirde lamla cavl ve dal-ı mühmelenin fethi vavın sükûnu âhirde ra-yı mühmelenin sükûnu dal-ı mühmelenin kesr ve meddi yine dal-ı mühmelenin fethi âhirde nûn ile gerdiden ve yine kâf-ı fârisiyenin fethi şin-i mu’cemenin sükûnu ta-i fevkânîyyenin fethi âhirde nûn ile geştendir”. Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, *Lehçetü’l-Lügat*, hzl: H. Ahmet Kırkkılıç, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 182.

⁸ “Çizginmek; (چيزگينمك، چيزگينمك) (*tehzghinmék*) Azeri-lazım- bir şeyin etrafında dolanmak, çizginmek, devretmek, aylanmak”; (Fuzûlî’nin Leylâ vü Mecnûn’undan iki beyti örnek vermiş.). H. Kâzım Kadri, *Büyük Türk Lügati*, İstanbul, 1927, c. 2. s. 416.

H. Kâzım Kadri’nin eserinden anlaşılacağı üzere çizginmek kelimesinin karşılıklarından biri de aylanmaktır ki burada belirtildiği gibi Azerî Türkçesi’nde ve Çağatay Türkçesi’nde de kullanılmaktadır.

⁹ “Çizginmek/Çizginmek: archaic to turn, turn around. -dir= /i/ cas.” *Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü*, hzl: U. Bahadır Alkım, Nazime Antel, Robert Avery, Janos Eckmann, Sofi Huri, Fahir İz, Mecdu Mansuroğlu, Andreas Tietze, İstanbul, 1983.

Çizginmek-çizginmek; ceğzinmek, çeçzinmek çevzinmek, çigrinmek vb. imlalarıyla karşılaşılan çizginmek, genel olarak; ceçzinmek, çeçzinmek, çizginmek, çizginmek, çizginmek olarak seslendirilmiş ve kelime, dönmek, dolaşmak anlamının yanı sıra baş çeçzinmek, baş çevzinmek, baş çigrinmek, baş çizginmek "başına dönmek", "başında dönmek" deyimleriyle de hizmet için çevresinde dolaşmak anlamında kullanılmıştır.¹⁰ Sözlüklerde genellikle arkaik/eskimiş açıklamasıyla yer alan çizginmek kelimesi, Derleme Sözlüğünde de yer almasına bakılırsa yakın zamana kadar yaşatılmış hatta belki de hâlihazırda yaşayan sözler arasındadır.¹¹

Fuzûlî'nin Türkçe Divânı'nın çalışmamız esnasında başvurduğumuz neşrinde¹² 17 beyitte ve bir kıt'ada rastladığımız "çizginmek" kelimesi, söz konusu Divânda; "çizginmek", küyda çizginmek", "bî-hûde çizginmek", "pergârın çizginmesi", "pergârın çizginerek hız için da'ire çizmesi", "çerhin çizginmesi", "başın çizginmesi", "başına çizginmek" ifadeleriyle yer almıştır. Bu beyitleri kendi içerisinde gruplayarak ilkin dönmek, dolanmak, çizmek, baş dönmesi anlamına gelenler sıralanarak şu şekilde açıklanabilir:

**1. Fuzûlî'de "çizginmek" kelimesinin bulunduğu beyitler
(dönmek, dolaşmak, tavaf etmek, çizmek anlamları ile ilgili örnekler)**

Öz günâhına şefa'at isteyüp feryâd idüp
Çizginür hâk-i mezârün üzre ta mahşer sabâ (K.5/21)

Divandaki kasideler arasında geçen bu beyitte, sabah rüzgârı ta mahşere kadar feryatla günahına şefa'at isteyerek Hz. Peygamberin mezar toprağı üzerinde "çizginür" döner/tavaf eder, denmektedir.

Eşk ü âhum nefreti kat' itdi ilden ülfetüm
Çizginen çevremde ya gird-âbdur ya gird-bâd (62/4)

Şairin etrafında ya gözyaşı veyahut ah, vah sesleri dolanmaktadır. Bu durum ondan insanları uzaklaştırmıştır.¹³

Gözde gezer çizginüp katre-i eşküm müdâm
Katre-i eşküm kimi çerhde seyyâre yoh (60/5)

Bu beyitte ise şair, gözyaşı damlam durmaksızın gözde dönüp dolaşarak gezer, gözyaşı damlam gibi gökte gezegen yok demektedir.

Âb-ı çeşmüm çizginür küyunda amma kadri yok
Demesün bu devrde kimse ki merdümzâdeyem (184/4)

Şaire göre, bu/o devirde insanların göz bebeğiyim yani değerliyim demesinin bir anlamı yok. Çünkü sevgilinin yanında gözbebeğinin bile değeri yok. Şairin kendisi bir yana, gözlerinden akan yaşlar da tıpkı göz küresinin içinde dolanan göz bebekleri gibi sevgilinin semtinde dolandığı halde sevgilinin yanında bunun bir değeri olmadığına göre insanların yanılıp da birinden "kıymet bilme"sini beklemenin bir manası da yoktur. Merdümzâde aynı zamanda insanoğlu anlamına geldiği için Fuzûlî, benim bu acınacak halimi insanların fark etmemesi insanlığın da ortadan kalktığına işarettir, der.

Çizginürken dostlar kâmunca fermânunda çerh
Hâkim-i takdirden tağyîr-i fermân olmasun, (235/5)

¹⁰ Yeni Tarama Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 1983.

¹¹ Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Derleme Sözlüğü, Ankara, 1993, c.III.

¹² Fuzuli Divanı, hzl: Kenan AKYÜZ, Süheyl BEKEN, Sedit YÜKSEL, Müjgan CUMBUR, Ankara, 1990, s. 36.

¹³ Beyitlerin açıklamalarında büyük ölçüde A. Nihat Tarlan Hoca'nın Fuzûlî Divanı Şerhi adlı eserinden yararlanılmıştır.

Bir gazelden çok, kaside bölümünü andıran bu beytin bulunduğu şiirde Fuzûlî birine dua etmektedir. Dua ettiği kimse idarecilerden biri olabilir. Beyitte şâir der ki; şu çark(felek) senin emrin üzere, dostların isteklerine uygun biçimde dönerken Kudret'in eli (Allah) fermanı değiştirmez (işler hep böyle gitsin) inşallah!

*Değirmen dâne için çizginür bî-hûde devr itmez
Mücerredsün gönül vehm itme çerhin inkulâbundan (213/6)*

Bu beyit de yine feleğin devretmesiyle ilgilidir. Ancak şu farkla ki, şair bu kez feleğin devretmesiyle, dönüşüyle pek de ilgilenmemesi gerektiğini düşünmektedir. Çünkü değirmene benzeyen ve nasıl ki, değirmen taneleri öğütürse aynen o şekilde içindekileri bilhassa da insanları halden hale koyan felek, bu dönüşüyle kendinde varlık vehmedenleri korkutmalı. Hal böyleyken Fuzûlî gönlüne seslenmekte ve sen zaten varlıktan soyunmuşsun, mücerretsün gönül, feleğin değişmesinden korkma demektedir.

*Eşkimiz gird-âbı âlî ömrümüz bünyâdı pest
Gör ne alçak dirlik ile çizginür pergârumuz (120/6)*

Fuzûlî'ye göre, gözyaşımız yüksek bir girdap buna karşın ömrümüzün yapısı alçak bir yapıdır. Bu duruma dikkat çeken şair, hayatımızı idare eden çekip çeviren pergel gibi döndürerek çizen dirliğimiz gör ne alçaktır, der.

*Ol şem' hayâliyle hoşem ola ki dâ'im
Bu sûret ile çizgine fânûs-ı hayâlüm (202/4)*

O mum (yanak) hayaliyle hoşum. Hayal fanusum (dünyam)un bu şekli çizmeye devam etmesini dilerim!

*Başta her tûg¹⁴ aşk odından bir tütündür kim çıkar
Çizginen başum belâ bezminde benzer micmere (255/6)*

Şair karşımıza bir tablo ile çıkmakta ve bu tabloda şunları resmetmektedir: Fuzûlî'nin durmadan çizginen, dönen bir başı var. Bu baş buhurdana veya mangala benzetilmiştir. Öyle bir buhurdan ki, içinde aşk ateşi vardır. Bu tasavvura göre ise ateşten çıkan dumanlar renk ve biçim bakımından şairin başındaki saç tellerine benzetilmektedir. Böylelikle Fuzûlî'ye göre belâ bezmi (meclisi)nde meclisi aşkın kokuları sarsın diye şairin başını tütsü olarak çevirmektedirler. Bu hayal dikkat edilirse dilimizdeki sebep olan onlamında "onun başının altından çık-" veya gadre uğramak anlamında "birinin başını yakmak" deyimlerini de çağrıştırmaktadır.

*Ben subh-ı şâm idüp dūd-ı dil-i sūz-nāk ile
Bağrın kebâb idüp virürem çerhe inkulâb
Hut u Hamel medâri ile âsmân dahi
Kan yutturup virür dil-i sūzânıma azâb
Dünyada yok ferâgat-ı ümmîd nîşe kim
Kan akıtur oda nice kim çizginür kebâb, mukatta'at/ 3*

Bu kıt'ada çizginmek dönmek anlamında kullanılmıştır. Önceki beyitte micmerin mangal anlamında da kullanılabilceğine işaret edilmişti. Buhurdan ile mangal her ne kadar birbirine yakışmasa da bu kıt'ada çizginmek denilince kebâbın da anılabildiği görülmektedir. Dolayısıyla şairin her kelimeyi muhtemel

¹⁴ Bu kelime yararlandığımız Divan neşrinde "tig" olarak yazılmıştır. Kelimenin tûg(tüy) şeklinde yazılması daha doğrudur. Nitekim A. Nihat Tarlan'ın *Fuzûlî Divânı Şerhi*'nde tûg olarak yazılıp bu şekle uygun olarak anılandırılmıştır. bkz: c. 3, s. 136.

çağrışımlarla birlikte istihdam ettiği varsayımından hareketle beytin kelime kadrosunu farklı manalar bakımından irdeleyebilmek ihtimal dâhilindedir, denilebilir.

*N'ola gird-âb-ı gam dersem men-i ser-geşte dünyaya
Sanur kim çizginür âlem kimin kim çizginür başı (276/3)*

Ben başı dönmüş dünyaya gam girdabı dersem ne olur ki, nitekim başı dönen âlemin döndüğünü sanır.

*Çeker bin dâ'ire çevremde hırz için sirişkünden
Hamîde kadimin bî-hûde çizginmez bu pergârı (270/3)*

Bükülmüş, dolayısıyla pergele dönmüş boyumun pergeli boşuna dönmez. O, çevremde koruma (kötülük ve kötü güçlerden) maksadıyla gözyaşımından bin daire çeker/çizer.

Bu beyitte geçen "hırz"ı Tarlan Hoca şöyle açıklamıştır: "Büyü için etrafa dâire çizip ortada oturulup¹⁵ havas¹⁶ okunur. Cinler ve kötü ruhlar o dâireyi geçemez... Hırz, muska manasındır.¹⁷

Buradan hareketle Fuzûlî'nin "Gayrı" redifli nazire gazelindeki¹⁸ çizginmek kelimesinin de "hırz için dâire çekmek" anlamına geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Oysa Tarlan Hoca'nın Fuzûlî Divanı Şerhi kitabında ilgili beyit şerh edilirken kelimenin bu anlamına temas edilmemiştir:

*Yetti bî-kesliğim ol gâyete kim çevremde
Kimse yok çizgine gird-âb-ı belâdan gayrı (273/4)*

Beyti nesir cümlesiyle şöyle ifade ederiz: Kimsesizliğim o dereceye ulaştı ki, etrafımda belâ girdâbından başka dönüp dolaşan kimse yok.

Tarlan Hoca Fuzûlî Divanı Şerhi'nde; *Bela girdâbı döner, yani mütemâdi belâlar içindedir. Belâ girdâbı, Elest Bezmindeki ikrârın kendisini sürüklediği belâlardır ve bu(nlar) içinden çıkılır belâlar değildir. Bütün meşgâlem bu ikrârın içinden çıkabilmektir. Etrafımda tek gördüğüm şey odur.*¹⁹ demektedir. Ancak bizce Fuzûlî, bu beytinde kelimeyi, çizginmenin hırzla ilgili anlamını da taşıyacak şekilde tevriyeli olarak kullanmıştır. Buradan hareketle belki de "başına çizginmek" tabirinin anlamına geçmeden önce şu tespit yapılabilir: "çevrede çizginmek" tâbiri de bu iki örnek beyitte olduğu gibi devamlı hırzla ilişkilendirilebilir. Bu ise başka bir araştırma konusudur. Bu yazının konusu "başına çizginmek" tâbiridir. Bu tâbir kültürün güçlü köklerini üzerinde taşıyarak asırlarca yaşayan bir inançla bağlantılıdır. Bunu kültür tarihimizden vereceğimiz örneklerle ispata çalışacağız.

2. Fuzûlî Divânı'nda başına çizginmek tabirinin "kurban olmak" anlamında kullanıldığı beyitler

¹⁵ Ahmet Talat Onay söz konusu daire için şunlar yazmıştır: "Esmâ çekilen odanın ortasına bir dâire çizip içine oturmak ve 'ûd-ı mendel yakmak şarttı. Çünkü habîs ruhlar dâ'ireyi geçip tecâvüzde bulunamazmış." Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* hzl: Cemal Kurnaz, TDV Yay., Ankara, 1992, s. 151.

¹⁶ "Havas: Bazı hastalıklara manevi tesir yapmak için okunan dualarla azaim hakkında kullanılır bir tabirdir. Bu gibi şeyleri yapanlara "ehl-i havas" denilirdi. "Kâmûs-ı Osmanî"de azaim için şu izahat vardır: "alâ kavlin âfât ve emrâzın şifayâb olması için kıraat olunan âyât-ı kurâniyyedir. Kavî-i diğere göre efsun demek olan azîmatın cem'idir." M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay, İstanbul 1993, c.1, s. 770.

¹⁷ TARLAN, *Fuzûlî Divânı Şerhi*, c. III, s. 252.

¹⁸ Bu beytin bulunduğu gazel, Necâtî'nin "gayrı redifli gazeline naziredir. Necâtî'nin bu gazeline Fuzûlî'den başka 32 şair, çeşitli sayılarda nazire yazmıştır. Dolayısıyla "Gayrı" redifli gazeli olan 34 şair sırasıyla, Necâtî Beg, Mesîhî, Hayretî (2), Zâtî (3), Fuzûlî (3), Nazmî (4), Hayâlî Beg, Muhibbî (2), Fevrî (2), Emrî (2), Şemsî Paşa (5), Nev'î, Gedâyî, Hisâlî, Nâmî, Es'ad, Riyâzî, Cevrî, Vecdî, Nâilî, Nedîm-i Kadîm, Mezâkî (2), Sükkerî, Nâbî (5), Nedîm, Seyyid Vehbî, Sâlim, Şem'î, Nevres, Koca Râgıp Paşa (2), Sabîh, Mekkî, Rahmî, Abdî'dir. Bakınız: Nilgün Açık, *Gayrı Redifli Gazeller (İnceleme-Açıklama-Karşılaştırma)*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 1998.

¹⁹ TARLAN, *Fuzûlî Divânı Şerhi*, c. 3, s. 186.

Fuzûlî Divânında “başına çizginmek” tâbirinin kullanıldığı dört beyit tespit ettik. Bunun yanısıra “sergerdân” ve “sergeşte” gibi kelimelerin de “başına çizginmek”le aynı anlama geldiği ve bunların kurbanla ilişkilendirildiği örneklere de rastladık.

Tarlan Hoca, “başına çizginmek”, başın etrafında dönmenin ve “başına döneyim”, “başına döndüğüm” gibi ifadelerin kurbanla ilgisini şu beyti açıklarken belirtmiştir:

Kâkülün târna peyvend itmişem cân riştesin

Başun için bir tarahum kıl ki sergerdânunam (204/2)²⁰

Can ipini kâkülünün teline bağlamışım. Başın için bir merhamet kıl, ben senin âvâre âşıkın yâhut kurbânunım.

Can za'findan dolayı bir iptir. Bu ip, kâkülün teline bağlanmıştır. Başın etrafında dönüp duruyor. Bu, âvârelik, âşıklıktır. Bir de başın etrafında dönmek, ona kurban olmak demektir. Bu, böyle ifâde edilir: Başına döneyim veya başına döndüğüm. Bu başa dönmekle ekseriya can kelimesi kullanılır:

(Başına döndüğüm vay kurbân olduğum

Sayyâd perî cân Emrah'ın cân senin)

“Emrah destanında bu iki mısra hâtırumda kalmış. Babam merhûm bunu makamla okurdu.” Başın için yani senin hayatının devamı, selâmeti için ile sergerdân arasında da yakınlık ve san'at vardır.²¹

Kâkülün tek bâşına çizginmek ister hâtırum

Ey ben ü yüz ben kimi sergeşte kurbânun senün (169/2)

Kalbim, saçın gibi senin başına dönmek ister. Ey ben ve ben gibi yüz âşık, yüz başı dönmüş, âvâre sana kurban olsun!

Ali Nihat Tarlan Fuzûlî Divânı Şerhi'nde bu ve benzeri beyitleri şöyle açıklamıştır: *Başa dönmek, kurban olmak demektir. Çünkü kurbanı ve sadakaı baş etrafında çevirirler²², sonra keserler veya verirler. Kâkül de baş etrafındadır. Ser-geşte, başı dönmüş, âvâre ve âşık manalarındadır. Başa çizginmek ile sergeşte aynı dilde ve aşağı yukarı aynı manadadırlar. Kurban kesmek Hakk'a yaklaşmak için yapılan bir harekettir. O kesilene de kurban derler. Kurbiyyet yakınlık demektir.²³*

Hevâdan kâkülündür deprenen yâ rişte-i cândur

Ki her dem çizginüp başına ister ola kurbânın (162/3)

²⁰ Bu numara, A. Nihat Tarlan'ın kitabındaki numaradır. Diğer beyitlerde kaynak olarak gösterdiğimiz Divan yayımında ise bu beyit 181. gazellededir.

²¹ TARLAN, *Fuzûlî Divânı Şerhi*, c. 2, s. 297.

²² “Buyan evirmek sevabın tevcihi” başlıklı makalesinde Şinasi Tekin sadaka verilirkenki bu başa çevirme âdetini anlatmaktadır. Buna “buyan evirmek” yahut sevabın tevcihi denmektedir. Buradaki inanış, “baş çizginmek”ten farklı olmakla beraber sevindiklerine hayrın ulaştırılmasıyla neticede bir aktarma/taşımaya/göçürme söz konusudur: “Burkancı Uygurlarda, yapılan herhangi bir hayrat veya vakıf işinden hâsıl olacak “sevab”ın başkalarına intikal ettirilmesi âdeti vardı. Bu âdeti ilkin Türklerin komşuları olan Burkancı milletlerde görüyoruz; bununla birlikte Türklerde buna benzer bir âdet de öteden beri mevcut idi: Savaşlarda öldürülen düşmanın ruhu, öbür dünyada öldürenin kölesi olsun diye, bir taş dikilmek suretiyle galibe verilmiş olurdu. Galip daha sağlığında bunu sevdiği kimselere hediye edebilirdi. Buna göre kazanılan faydalı bir “şey”, başkalarına devredilebiliyor demektir. Kök-Türklerde “balbal”ın başkalarına hediye edilmesi şeklinde tarif edebileceğimiz bu âdet ile Türk İslam çevresinde ki Mevlid duası, malzemeleri değişik olmakla birlikte, Burkancı Uygurların buyan evirmek “sevabın tevcihi”(=skr. Punyamodana, pali patti-dâna) geleneği ile aynıdır.” Şinasi Tekin, *Buyan Evirmek (Sevabın tevcihi) Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966, s. 390.*

Başingdın ivrülür sadaka bolgalı kamer

Bendeng durur eger meh ü ger âfitâb irür ya da,

Kiçe tünglükke kilip ivriledür başingdın

Tal'atungga bolur oşar meh-i taban sadaka

Lutfi Divanı, Hazırlayan: Günay Karaağaç, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997. s. 41, 174.

²³ TARLAN, *Fuzûlî Divânı Şerhi*, c. 2, s. 145–146.

Rüzgârdan deprenen/kımlıdayan kâkülün mü yoksa her an başına dolanıp sana kurban olmak isteyen can ipi midir? Başına dönmek kurban olmak demektir.²⁴

Kesme ümmîd gönül, başına çizginmekden
Ola nâgeh düşe fırsat ele devrândur bu (237/3)

Ey gönül onun başına dönmekten yani ona kurban olmaktan ümidini kesme. Bu devran, felek işidir. Belki bir gün ansızın eline fırsat geçirir. Ona kurban olursun. Başına çizginmek, kurban olmak demektir. Kurban ise yakınlık manasındadır.²⁵

(Dün demişsin ki Fuzûlî bana kurbân olsun
Sana kurbân olayım yine ne ihsândur bu) (237/7)

Çizginürken başına şem'-i ruhundan cânımı
Men' kılma anı hem ol şem'e bir pervâne dut (43/3)²⁶

Beytin mensur ifadesi şöyledir: Ey sevgili! Canım başına çizginirken o canı (tıpkı) mum etrafındaki pervane gibi gör de, ona yanak mumunu (mum gibi parlak yanağını) yasaklama.

Tarlan Hoca'ya göre, "çizginürken başına" demek başına dönerken, sana kurban olmak isterken demektir. "Başına döneyim!", "sana kurban olayım!", demektir²⁷.

3. "Başına çizginmek" tabirinin ivrülme, aylanma, köçme, alaslama v.b. karşılıklarıyla orta Asya Türk kültüründeki kökenine ilişkin örnekler

Abdulkadir İnan'ın bahsettiği bir tören, birine can feda etmenin Moğol ve Türk kültüründe mevcut olduğunu ispat eder niteliktedir. Bu tören, İnan tarafından şöyle anlatılmaktadır:

Bu başına çevirme töreni en eski Şamanizm kalıntısıdır. Bu törenin en eski şekli A. Pozdncev tarafından Moğolistan'da müşahede edilmiştir. Onun tavsifine göre Moğollar biri hastalanırsa "dzolik gargahu" denilen bir tören yaparlar. Bu tören, hastayı kurtarmak için bir can feda etmek, can yerine can vermektir. Bulunan bu can, hastanın bütün hastalıklarını ve günahlarını kabul ederek hastanın etrafında döner, dolanır. Fakat bu zamanda böyle bir fedai bulmak güçtür. Bundan dolayıdır ki bir kukla yaparak hastalığı bu kuklaya göçürürler ve onu kırlara atarlar. Büyük beylerden biri hastalanırsa lamalar beyin tebasının birine "göçürme"yi teklif ederler ve törenden sonra zavallıyı kabileden kovarlar. (A. Pozdncev. Oçerki bita budeyskix monastorey i budd. Duxovenstva v Mongolit. Petersburg 1887, s. 454-451)²⁸

A. İnan sözü edilen eserinde; Moğolların dzolik gargahu dedikleri bu töreni, dikkate değer ki çok iyi Müslüman olan Babür Şah, oğlu Muhammed Hümayun hastalandığı zaman yapmıştır.²⁹ demektir.

Babürnâme (Vekâyi-i Babür)'nin kaydettiğine göre olay şöyle olmuştur: Muhammed Hümayun ağır hastalandığında doktorlardan fayda görülmedi. Büyük bir adam olan Mir Abdülkasım:"Böyle hastalıkların ilacı şudur: Yüce Tanrı'nın

²⁴ TARLAN, *Fuzûlî Divanı Şerhi*, c. 2, s. 174.

²⁵ TARLAN, *Fuzûlî Divanı Şerhi*, c. 3, s. 74.

²⁶ Şair, bu gazelin son beytinde de kurban olmayı açıkça zikretmiştir:

*Dün demişsin ki Fuzûlî bana kurbân olsun
Sana kurbân olayım yine ne ihsândur bu 237/7*

²⁷ TARLAN, *Fuzûlî Divanı şerhi*, c. 1, s. 158.

²⁸ Abdulkadir İNAN, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yayını, Ankara, 1991, c. 2, s. 246.

²⁹ İNAN, *Makaleler ve İncelemeler*, c. 2, s. 247.

sıhhat vermesi için iyi şeylerden birini nezir etmek lazımdır” diye arz etti. “Muhammed Hümayun’un benden başka daha iyi bir şeyi yoktur. Ben kendimi nezir edeyim, Tanrı kabul etsin diye hatırıma geldi. Yanındakiler buna mani olmak istediler, fakat ben oğlumun başı ucunda üç defa dönerek “ne derdin varsa ben üzerine aldım” dedim. Bunun üzerine ben ağırlaştım o ise hafifledi. Bu törenden sonra Babür şah öldü.³⁰

Bâbü Divânına baktığımızda mana bakımından sanki bu hâtırayı çağrıştırır nitelikte iki beyitle karşılaşmaktayız. Bunlardan ilkiyle anılan hadise arasında dolaylı bir bağlantı varsa da ikinci beyit doğrudan böylesi bir uygulamaya işaret eder niteliktedir. Birinci beyit;

*Kültürse yüz belânı uşal bî-vefâ manga
Kilsün eger yüzümüni ivürsem belâ manga (22/1)³¹,*

Beyit nesre çevrildiğinde; o vefasız sevgili bana yüz belayı getirse de eğer yüz çevirirsem bela bana gelsin, dendiği anlaşılmaktadır. Bu beyitte şair ahde vefa etmediği takdirde –ki edecektir- sevgiliye gelen bütün belaları Âdetâ bir paratoner gibi üzerine almaya hazırdır. Diğer beyitte ise şair “başına ivrülmek-dolanmak” tâbiriyle hâtîrâtında ifade ettiği hâdiseye benzer bir duruma işaret ederek şöyle demektedir:

*İvrülsem anıng başıga tapşursam anga cân
Cânımğa heves oldur u başta bu hevâdur(86/4)³²*

Bir başka beyitte ise şair, sabah rüzgârına hitaben sevgiliye yel gibi yetişip, onun başına koyun gibi çevril/kurban ol, der.

*Yıl gibi yit serv-i nâzım kaşığa
Hem koyun dik ivrül anıng başıga (128/2)³³*

Dede Korkut’un Deli Dumrul hikâyesi de bu bakımdan dikkate değer. “Allahu teala’ya Deli Domrul’un burada sözi hoş geldi. Azrail’e nida eyledi kim, “Çün deli kavat menüm birliğüm bildi, birliğüme şükür kıldı, yâ Azrayil, Deli Domrul can yérine can bulsun, anun canı azad olsun” dedi.”³⁴

Bu hikâyedeki “can yerine can”, Moğolların “dzolik gargahu”su ve Babür’ün oğlunun canı yerine kendi canını nezir etmesi aynı törenin varyantlarıdır. Şamanizm geleneklerini muhafaza eden Kırgızlar ve Kazaklarda bu tören “aynalı” ve “aylanı” terimleri ile ifade edilir. Kazakça-Rusça sözlükte (G. B. Bigaliyev-M.F. Gavrilov, Kazakça-Orısça Sözdük, Kızıl-Orda, 1936, s. 21.)³⁵ “aynalayın sözü şöyle açıklanıyor: Azizim, canım(sevgi ile ifade eder). Harfiyen “etrafında döneyim, dolanayım” demektir. Şamanizm kültü ile ilgili bir deyimdir. Kırgızca sözlükte “aylan” kelimesinin açıklamaları arasında konumuzla ilişkili olanı kefâret olmaktır ki karşısında (eskimiş kısaltmasıyla verilmiş) “sahte tabiblerin tedâvi usulünde bir kurban veriliyordu ki, bu kurban bi’l-fiil yahut timsâli bir tarzda hastanın başı etrafında dönerdi” şeklinde izahı da bulunmaktadır.³⁶

Bu ayini andıran bir başka uygulama ise Anadolu’da halen yaşamaktaymış. Bu uygulamaya göre; tarla veya bahçelerde bitkiler hastalanmış ise, tarla sahibi, güneş doğmadan önce, tarlanın etrafını koşarak dolaşmış³⁷.

³⁰ Baburnâme “Babur’un Hâtıratı”, hzl.: Reşit Rahmeti ARAT; KTB. Yayını, Ankara, 1985, s. 616–617.

³¹ Bâbü Divânı, hzl: Bilâl YÜCEL, Ankara, 1995, s. 130.

³² Bâbü Divânı, s. 169.

³³ Babür Divanı, s. 199.

³⁴ Dede Korkut Oğuznameleri, Hazırlayanlar: Semih Tezcan, Hendrik Boeschoten, YKY Yay. İstanbul, 2001, s. 118.

³⁵ İNAN, Makaleler ve İncelemeler, c. 2, s. 247.

³⁶ K.K. YUDAHİN, Kırgız Sözlüğü, çeviren: Abdullah TAYMAS, TDK Yay., Ankara, 1998 c.1.

³⁷ Mehmet AYDIN (v.d.), Galip ATASAĞUN, Ahmet ARAS, Nermin ÖZTÜRK, Sami, BAYBAL, Konya Merkezdeki Manevi Halk İnançlarının Dinler Tarihi ve Din Fenomenolojisi Açısından Değerlendirilmesi, Konya, 2006, s.112.

Türklerin "başa çevirme" "aylanayın"³⁸; (aynalma, aylanma) Moğolların "dzolik gargahu" törenlerinin bir varyantı da "göçürme" terimi ile ifade edilen bir törendir, diyen A. İNAN, Yuhadin'den aldığı ancak sözlüğün tercümesinde yer almadığını belirttiği köçöt kelimesiyle ilgili bilgiyi şöyle aktarmaktadır. "Bu törene Kırgızca "köçöt" denilmektedir. Hastalığı yahut bir felaketi başka bir nesneye, mesela özel bir törenle mezardan çıkarılan kuru kafaya göçürme (geçirme) töreni"³⁹.

Başa çevirip sadaka vermek âdeti Türkiye'nin muhtelif bölgelerinde tespit edilmiştir. Bu satırları yazan da bu âdeti İstanbul'da bile müşahade etmiştir. Kırgızların başa çevirip hediyeye verdiklerini, böyle yapmanın hediyeye alana mutluluk getireceğini sandıklarını Radloff "alasıla-" kelimesinin izahında kaydetmiştir. (W.B. ,I, 363.)⁴⁰

Anlaşılabileceği üzere dinlerden beslenip kültüre sinen bu tür uygulamaların benzerlerine kültür tarihimizde rastlanmaktadır.

"Başa çizginmek", "ivrülme", "aylanma", "köçöt" veya "alasıla-" gibi ifadelerin hepsi de ortak bir inancın Türk coğrafya ve topluluklarında aldığı değişik isimlerdir.

SONUÇ

Bilindiği üzere Klasik Türk Şiiri batılı manada edebi türlerin yerleştiği edebi zevklerimizimizin öylece şekillendiği dönemde, en fazla hayata dair kayıtsızlığı ileri sürülerek eleştirilmiştir. Bu eleştiri zaman zaman daha da ağırlaşarak bu şiirin yüz yıllarca kendini tekrar etmekten başka bir şey yapmadığı tezine kadar varıdırılmıştır. Oysa hayatın gerçeğiyle sanatın gerçeği nasıl birebir örtüşmezse klasik dönem şairleri de hayat gerçeğini idealizmin rengine boyayarak ortak bir şiir dili meydana getirmişlerdir.

Sonuç olarak, Türk edebiyatı içerisinde Divan edebiyatı veya Eski edebiyat olarak adlandırılan Klasik Edebiyatımız, ne başlangıcında türedi yahut tamamen taklit bir edebiyat olmuştur, ne de kimi çevrelerce iddia edildiği üzere eskimiş, çağını doldurmuş ve geleceğe herhangi bir katkısı olamayacak bir edebiyattır. Bilakis onu duygularına tercüman etmiş bir milletin geçmişini kucaklamış, ardından da asırlar boyunca geliştiği coğrafyanın ve toplumun değerlerini dillendirerek zamanımıza kadar gelebilmiştir.

Bu düşüncelerden hareketle Fuzûlî Divânındaki "başına çizginmek" tabirini araştırırken kültürümüzün ilginç macerasına tanık olunmuştur. Bize göre bu macera Asya içlerinden Balkanlara, 15-16. yüzyıllardan 21. yüzyıla ve de havastan avama intikal etmiş, yine de soluğu hala kesilmemiş bir inancın macerasıdır. Bu inancı besleyen ise Fuzûlî'nin; "Aşk imiş her ne var âlemde / İlm bir kil ü kâl imiş ancak", ifadesindeki gibi hayatın merkezine sevgiyi, adanmışlığı koyan bir vaziyet alış kültürüdür.

Bu kültür köprüsü Şamanizm'den aldığı "hastalığı" yahut "kötülüğü" göçürme inancını Orta Asya'dan alıp, İslamiyet'in kader ve kaza imanına halel getirilmeden Irak Türk'ü, Matlau'l-İtikat müellifi, Fuzûlî'nin şiirlerine nakletmiştir. Hatta orada da bırakmayıp günümüze kadar getirerek bir Azeri Türküde; "Başına men senin dolanam gel gel" bir başka Türküde; "gadan men alım"

³⁸ Bu kelime Anadolu'da halk ağzlarında farklı anlamlarıyla yaşatılan kelimelerdendir. Mesela: Aylanmak, aylanmak [aylanlamak-4]: 1. Gezmek (Afyon köyleri, Karaçay aşireti, Başhöyük* Kadınhanı-Konya) [aylanlamak-4] (Güvenç-Konya) 2. Dönüp dolaşip aynı yere gelmek, fırlamak, devir yapmak (Bergama-Izmir; Ayrancı-Konya) 3. Kuş dönerek uçmak. (Lapseki-Çanakkale) 4. işte, yolda ağır aksak ilerlemek (Sivas) 5. Ay aydınlığında durmak, kalmak (Rize). Aylama süv girdap. (Karaçay aşireti, Başhöyük* Kadınhanı-Konya). *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Derleme Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 1993, c. 1.

³⁹ İNAN, *Makaleler ve İncelemeler*, c. 2, s. 248.

⁴⁰ İNAN, *Makaleler ve İncelemeler*, c. 2, s. 247.

ifadeleriyle seslendirmiştir. Orta Anadolu insanının epeyce âşına olduğu “gadasın(ı) aldığım”⁴¹ tâbiri de ta oralardan, o zamanlardan, buralara, bu zamanlara aktarılan sevgi, bağlılık ifadesidir.

KAYNAKÇA

- AÇIK, Nilgün. *Gayrı Redifli Gazeller (İnceleme-Açıklama-Karşılaştırma)*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 1998.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Derleme Sözlüğü*, Ankara, 1993.
- AYDIN, Mehmet (v.d.), Galip ATASAĞUN, Ahmet ARAS, Nermin ÖZTÜRK, Sami BAYBAL, *Konya Merkezdeki Manevi Halk İnançlarının Dinler Tarihi ve Din Fenomenolojisi Açısından Değerlendirilmesi*, Konya, 2006.
- Bâbü'r Divânı*, hzl: Bilâl YÜCEL, Ankara, 1995.
- Baburnâme “Babur’un Hâtrâtı”*, hzl.: Reşit Rahmeti ARAT; KTB. Yay., Ankara, 1985.
- Cem Sultan’ın Türkçe Divanı*, hzl: İ. Halil ERSOYLU, Ankara, 1989.
- ÇETİNOĞLU, İ. Necdet. “Gadasın Aldığım”, Erciyes, yıl: 14, sayı: 165, Kayseri, 1991.
- Fuzûlî Divânı*, hzl: Kenan AKYÜZ, Süheyl BEKEN, Sedit YÜKSEL, Müjgan CUMBUR, Ankara, 1990.
- Fuzûlî Divânı Şerhi*, hzl. Ali Nihat TARLAN, KTB. Yay. Ankara, 1985.
- H. Kâzım Kadri, *Büyük Türk Lügati*, İstanbul, 1927.
- İNAN, Abdulkadir. *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yay., Ankara, 1991.
- KAPLAN, Mehmet. *Kültür ve Dil*, Dergâh Yay., İstanbul, 1992.
- Korkut Oğuznameleri*, hzl. Semih TEZCAN, Hendrik BOESCHOTEN, YKY Yay., İstanbul, 2001.
- Lutfî Divanı*, hzl. Günay KARAAĞAÇ, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., Ankara, 1997.
- Mesihî Divanı*, hzl. Mine MENGİ, Ankara, 1995.
- Necatî Beg Divanı*, hzl. Ali Nihat TARLAN, Akçağ Yay., Ankara, 1992.
- ONAY, Ahmet Talat. *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, hzl. Cemal KURNAZ, TDV Yay., Ankara, 1992.
- PAKALIN, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay. c.1, İstanbul, 1993.
- Recâizâde M. Ekrem, *Kudemâdan Bir Kaç Şâir*, İstanbul, 1305.
- Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, *Lehçetü’l-Lügat*, hzl: H. Ahmet KIRKILIÇ, TDK Yay., Ankara, 1999.
- TEKİN, Şinasi. “Buyan Evirmek (Sevâbın tevcihi)” Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966. ss. 390-411.
- TTK Tarama Sözlüğü*, Ankara, 1965.
- Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü*, hzl: U. Bahadır ALKIM, Nazime ANTEL, Robert AVERY, Janos ECKMANN, Sofi HURİ, Fahir İZ, Mecdud MANSUROĞLU, Andreas TİETZE, İstanbul, 1983.
- Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 1983.
- YUDAHİN, K.K., *Kırgız Sözlüğü*, çeviren: Abdullah TAYMAS, TDK Yay., Ankara, 1998.

⁴¹ İ. Necdet ÇETİNOĞLU, “Gadasın Aldığım”, Erciyes, yıl: 14, sayı: 165, Kayseri, 1991, s. 7-8.